

TOROCZKAI MÁTÉ MAROSVÁSÁRHELYEN (Adalék az unitárius Vásárhely történetéhez)

Köztudott, hogy Marosvásárhely reformációjáról rendkívül hézagosak az ismereteink. A 19. század második felében feltárt és kiadott forrásokkal dolgoznak a legújabb összefoglalások szerzői is, s ezek legfeljebb egy-egy epizód felvillantását teszik lehetővé.¹ Még inkább a sötétben tapogatódzik az antitrinitarizmus 16. századi története iránt érdeklődő kutató, ha szeretné felfejteni, milyen forrásokra támaszkodva beszéltek a reformáció évszázadában is jelentékeny egyházukról és iskolájukról azok a 18. századi unitárius egyháztörténészek, akik a szombatosokat közösségüktől szinte teljesen elkülönült csoportosulásként mutatták be, s az 1590-es évek „zsidózoit” nem is sorolták elődeik közé.²

Ezekhez és más 18. századi szövegekhez közelebb lépve azt találjuk, hogy szinte természetes módon tekintették az itteni erős unitarizmus bizonyítékának a városban lezajlott jelentősebb politikai és egyházpolitikai eseményeket, így első renden azt, hogy 1571-ben itt tartották meg János Zsigmond uralkodásának utolsó országgyűlését, amely ismételten kihirdette, „hogy az Isten ígéje mindenütt szabadon praedikáltassék.” Az erdélyi országgyűlések lebonyolításának alaposabb elemzése nélkül is kijelenthetjük, hogy ez nem makulátlan eljárás. Mint másutt részletesen kifejtettem, nem csupán azért nem kezelhetjük ezt a valóban fontos eseményt bizonyítékként, mert az idézett törvény esetében távolról sem az unitarizmus negyedik vallásként való „bevételéről” volt szó.³ Nem kisebb akadály, hogy igen ellentmondásosoknak és elfogultaknak látszanak azok a források, amelyek erről az országgyűlésről és az azt követő eseményekről beszámolnak. Régóta ismert az ariánusok lefestésében fáradtságot nem ismerő Forgách Ferenc nyilatkozata arról, hogy a nemesség és a főurak ellenállásán bukott meg itt a fejedelemnek az a szándéka, hogy eljárjon a szentháromság-tagadókat szidalmazni merészleők ellenében. A szidalmazások és káromlások korlátozásának ezt a szándékát még el is tudjuk képzelni, ám nagyon elbizonytalanító, hogy a teológiai viták és antitrinitárius eretnokségek részletezésében egészen nyilvánvalóan több év és helyszín összemosásával alkotja meg a nagyon szuggesztív, de végtelenen elfogult képet.⁴ A mai napig is több változata olvasható ugyanakkor annak az epizódnak, amelynek alapelemeit Christian Scheseus fogalmazta meg 1581-ben *Oratio de origine et progressu inchoatae et propagatae coelestis doctrinae* c. művében. Itt azt olvashatjuk, hogy az ország ügyében folyt fontos tanácskozások után Dávid Ferenc hitvitát kezdeményezett a város papjával, amelybe a fejedelem is beleszólt, aki a papnak az ortodoxus atyákra hivatkozó válaszát kinevetve bosszúsan távozott a

templomból. Scheseus szerint a fejedelem a következő napon Görgény várába indult, ám hintója letért az útról, és összetörte magát. Egyéb betegségeivel együtt ez okozta tehát János Zsigmond halálát hozzávetőlegesen abban az esztendőben, amelyre az entusiastákhoz hasonló szédült doktorai az aranykor eljöttét megjósolták, azét a korszakét, amelyben az egész kereszténység az ő tanításait elfogadván egy akolban és egy pásztor alatt él majd.⁵ Világos tehát, hogy a szász történetíró szerint isteni büntetés sújtott le a fejedelemre, ám egy későbbi történetváltozat megalkotója talán nem látta teljesen indokoltnak, hogy a fejedelem hirtelen és korai halállal bűnhődjék egy derék szentháromsághívó pap kikacagása miatt. Így aztán Haner írásaiban már említés sincs erről a disputáról, szerinte az országgyűlés szétszéledése után Dávid Ferenc beszáll a fejedelem hintójába és Görgénybe menet az evangélikusokat és a reformátusokat egyaránt fenyegető intézkedésekről tanácskoznak. Ekkor történik meg a most már jóval indokoltabbnak látszó baleset, amely azonban – mivel az isten útjai kifürkészhetetlenek – egyelőre csupán az eretnekeket pártfogoló uralkodót bünteti. Érdekes ebben az összefüggésben újraolvasni az istentelen vitákon megbotránkozó Forgácsot, aki e disputák vége felé vadászatot és persze hatalmas ivászatokat „iktat” a fejedelem programjába. Szerinte az uralkodó szinte teljes apátiába süllyedve érkezett meg Görgénybe, ahol egyszerre lepte meg kicsapongó életének két következménye: a kólika és az epilepszia.⁶

Talán sikerült érzékeltetnünk, hogy az unitáriusokéhoz hasonlóan az egyéb felekezetekhez tartozó elbeszélő források is elfogultan szólnak a marosvásárhelyi hitvitáról, s így nem lehet teljesen megbízhatónak tekinteni Scheseus leírását sem. Nem az összecsapás teológiai mozzanataira gondolok, hiszen annak megvitatása, mit jelent az istennek jobbján ülni, nagyon is elképzelhető, s nem kevésbé hihető az sem, hogy az egyházatyák tekintélyére való hivatkozás métatlankodást váltott ki a fejedelemről. A szentháromságtagadók ugyanis úgy vélték, hogy a patrisztika mégoly tekintélyes szerzőire sem lehet hivatkozni a szentírás ellenében, s ilyen értelemben egy, a reformátorokénál jóval következetesebb biblicizmus letéteményeseinek tartották magukat. Scheseus leírása ugyanakkor azt is sugallja, hogy a fejedelem, illetőleg támogatója, Dávid Ferenc hiába próbálkozott a város képviselőiben fellépő helyi pap megtérítésével, vagyis az antitrinitarizmus nem tudott gyökeret verni Marosvásárhelyen. Ezt a mozzanatot felerősítette aztán az ellenálló prédikátort Göcsi Mátéval azonosító református egyháztörténetírás is, akit Koncz József már az állhatatosság megingathatatlan példajaként szerepelteti: „Így midőn sem Dávid, sem a fejedelem nem bírták a szilárd Göcsit megingatni hitében, s annál kevésbé az unitárius vallásra téríteni: adományokkal, aranyhegyek ígéretével próbálták eltéríteni. Ez sem sikerült.”⁷ Érdemeit persze egyáltalán nem csökkentette, hogy egy segítőársat is melléje tudtak helyezni, Tordai Ádámot, aki az 1569 októberében tartott váradi hitvita jegyzőkönyve szerint a második napon igen felkészülten vitatkozott Dávid Ferencsel az angyalok természetéről, s akinek rendíthetetlen hithű-

ségét már az is bizonyíthatja, hogy az unitárius szemléletű jegyzőkönyv le-
sajnálva és egyben meglehetősen indulattal beszél róla: „...Thordai Ádámnak,
az vásárhelyi mesternek felforra csuprocskája, és megmutatván kurta el-
mécskését, belé vága, és fecsegetésével és csacsogásával megháborítá a dis-
putációt...”⁸ Ezekből a mozzanatokból alakult ki az a kép, hogy a város ki-
tartott a református vallás mellett, s bár alkalmanként idézték Nagy Szabó
Ferenc krónikáját arról, hogy itt is „voltanak nagy hánykodásban a religio
váltogatásban, mert majd fele a városnak, ugyan a naggya, az új haeresist, a
Blandratáét bévette vala”⁹, mivel erre valló adatok nem kerültek elő, valójá-
ban nem tulajdonítottak jelentőséget megállapításainak. Jelentősége van te-
hát minden eddig figyelmen kívül hagyott adatnak vagy megfontolásnak.

Utóbbiakon kezdve természetesen könnyelműség lenne a város egyes ré-
tegeinek a szentháromság-tagadók iránti különös szimpátiájára következtetni
abból, hogy az antitrinitarizmus föllépte utáni első kompromisszumok ki-
munkálása részben Marosvásárhelyen történt.¹⁰ Nem is tudjuk, hogy a gya-
korlati-politikai szempontokon kívül milyenek játszottak még szerepet a
helyszínek kiválasztásában. Tagadhatatlan továbbá az is, hogy az 1560-as
évek végének vitáiban nem tudunk egyetlen a szentháromság-tagadókkal
tartó marosvásárhelyi papot vagy iskolamestert sem megnevezni. Már meg-
gondolkodtatóbb lehetne, hogy miért éppen Marosvásárhelyt javasolta Dávid
Ferenc az 1570. szeptember 5-re kezdeményezett hitvita helyszínéül, hiszen
az ezidőtájt zajló összecsapások esetében már az egyik vagy másik félnek
valamelyest előnyt kínáló helyszínekről is hosszas alkudozások folytak. Az
ebben az esztendőben a Partiumban lefolyt hitviták alapján azonban az is
megállapítható, hogy a Csengerre, illetve Miskolcra összeverbuvált harcias
református összejövetelek viszonzásaként Dávid Ferencék nem egyszerűen
számukra kedvező helyszínt akartak javasolni, hanem olyat, ahol Melius és
egyházkerületének papjai és hívei már csak a nagy távolság miatt sem tud-
nak megjelenni. Számításuk be is igazolódott, hiszen forrásaink szerint a ma-
rosvásárhelyi összecsapás valóban elmaradt, s talán ennek pótlására folyt le
az őszön Simándon egy disputa, amelyen az antitrinitáriusokat a partiumi
misszió tagjai képviselték.¹¹ Dávid Ferencnek ebből a javaslatából nem sza-
bad tehát föltétlen otthonos terepet biztosító erős antitrinitáris közösségre
következtetni.

Más a helyzet azonban az egy esztendővel későbbi propozícióval. 1571.
szeptember 20-ra ugyanis zsinatra invitálta ide Dávid Ferenc mindazokat az
erdélyi papokat, akik egyetértettek az egy Istennek, az Úr Jézus Krisztus aty-
jának az ismeretében.¹² E megfogalmazásból is világos, hogy kifejezetten a
szentháromságtagadók zsinatáról van itt szó, akik János Zsigmond halálával,
majd Báthory István fejedelemmé választásával közismerten teljesen új hely-
zetbe kerültek. Az udvari prédikátori állásától megfosztott Dávid Ferenc hívja
össze tehát a vele egyetértőket nyilvánvalóan azzal is számolva, hogy az er-
délyi magyarok egészének sem lehet sokáig püspöke. Ez a veszélyeztetettség
már a meghívó első soraiból is kitetszik, hiszen arról beszél, hogy az apostolok

példáját kell követniök, akik – amikor a szólástól eltiltották őket – imádkozni kezdtek, hogy aztán ettől megerősödve térjenek vissza Isten ígéjének hirdetéséhez. Nagyon valószínűnek látszik az is, hogy ezt a marosvásárhelyi összefüggést kell látnunk azzal az október 21-re Tordára tervezett hitvitával, amelyről Nagy Barna 1966-os felfedezése óta tud a szakirodalom. Ekkor találta meg ugyanis a hazai reformáció történetének jeles kutatója azoknak a nyomtatott téziseknek az egyetlen példányát,¹³ amelyet a legfőbb támogatójukat elvesztett „helto-francisco-blandratánosok” ellenében kívánt megvédelmezni a mondott időpontban Melius, aki persze az új uralkodótól is az eretnekek példás megbüntetését követelte. Nagyon valószínű tehát, hogy erre a talán 1571 júniusában Melius által kezdeményezett hitvitára próbálta felkészíteni az övéit Dávid Ferenc. Erről a disputáról azonban semmiféle további adattal nem rendelkezünk. Számunkra most persze nem is az az érdekes, hogy igaza van-e Nagy Barnának és Kathona Gézának, amikor úgy gondolják, hogy a Melius harci kedvét tompítani akaró Báthory nem járult hozzá megtartásához.¹⁴ Elegendő ugyanis azt számba vennünk, hogy kiélezett helyzetben, már jól érzékelhetően nagy változások küszöbén hívta össze Marosvásárhelyre Dávid a vele egyetértőket, s bár semmit sem tudunk a színhely megválasztásának körülményeiről és motívumairól, elég nehéz elképzelni, hogy olyan helyet választott volna, ahol a szentháromság-tagadás ügyének ne lettek volna jelentékeny támogatói.

A feltételezhető marosvásárhelyi gyülekezetről és tisztségviselőiről azonban még hosszú ideig egyetlen adattal sem rendelkezünk, s az első ilyen felbukkanása az 1570-es évek végén egy sor nehezen megoldható kérdést vet fel. Az adat a radikális antitrinitarizmus legjelentősebb 16. századi emlékében, a tulajdonosáról és szorgos összeírójáról elnevezett Toroczkai-kódexben olvasható, ahol Jacobus Palaeologus *Disputatio scholastica* c. művének végén a következő bejegyzés található: *In oppido Neumarkt 19 Julii 1579*.¹⁵ Toroczkai Máté tehát ezen a napon fejezte be az előszó lemásolását Marosvásárhelyen, ám sem arról nincsenek információink, mikor érkezett ide, sem azt nem tudhatjuk, milyen minőségben tartózkodott a városban. A kódex későbbi ilyen jellegű margináliáinak ismeretében csupán azt vehetjük biztosra, hogy nem egy-két napos látogatásról lehetett szó: a későbbi unitárius püspök ugyanis mindig állomáshelyeit jelölte meg ezekkel a megjegyzésekkel.

Az említett nehézségeket az okozza, hogy nagyon keveset tudunk a szenvedélyes másoló életútjának Marosvásárhely előtti szakaszairól, s ezért – bár ez az adat a kódexet felfedező és először leíró Pirnát-monográfia óta ismert¹⁶ – még csak hipotézisek sem fogalmazódhattak meg idekerülésének körülményeiről. A szakemberek előtt jól ismert ugyanakkor, hogy Dankanits Ádámnak éppen a Teleki-tékában őrzött egyik 16. századi nyomtatvány alapján sikerült feltárnia néhány újabb adatot e jelentékeny személyiség életéről.¹⁷ Toroczkai erudíciójáról, de életmódjáról is sokat eláruló módon ezek az adatok könyvbejegyzések, s azt lehet állítani, hogy püspökké választása

előtti életének eseményeiről kizárólag az említett kódexbe, illetőleg szerencsés véletlen folytán ránkmaradt könyveibe írt bejegyzésekből vagy margináliákból értesülünk. Mivel a tragikusan korán elhunyt történész nyomdokain elindulva sikerült kézbe vennem néhány ilyen nyomtatványt, célszerűnek látszik az általa feltártakhoz hozzáfűzve ismertetnem az új életrajzi adatokat. Szándékosan használok ezt a kifejezést, hiszen a bejegyzéseknek és margináliáknak esetenként a szorosabban vett életrajzon túlmutató eszmetörténeti tanulságai is vannak, ám ebben a dolgozatban legfeljebb ezek jelzésére vállalkozhatunk.

Dankanits megállapította tehát, hogy Toroczkai tulajdonában volt Theodor Bibliander híres Korán-kiadásának és rendkívül fontos kísérszövegeinek 1550-es kiadása, amely Johannes Oporinusnál látta meg a napvilágot Bázelen.¹⁸ A kolligátum *Temporum a condito mundo...supputatio* c. fejezetének üres rubrikáinak egyikébe beírta: 1553. *Hoc Anno ego natus sum Matth. Torozkaj*. Megtudtuk tehát születési évét, de Kovács Máté torockói jobbágy hasonló nevű fiának neveltetéséről és iskoláiról továbbra sem voltak ismereteink. Most legalább arról értesülhetünk, hogy a feltehetően szülővárosában elkezdett tanulmányokat az erdélyi fejedelemség egy jóval jelentősebb településén, Radnóton folytatta. Ezt a szebeni Brukenthal könyvtár egy olyan nem nyomdai kolligátumából tudjuk, amelyet Toroczkai 1599 táján állíthatott össze.¹⁹ A kötet Enyedi György *Explicationes* c. műve mellett hat olyan nyomtatványt tartalmaz, amelyek a legkorábbi időszakban, tehát az 1560-as évek második felében íródtak a kibontakozó antitrinitarizmus szolgálatában. A későbbi unitárius püspök az egyes kiadványok címlapján olvasható dátumokhoz kapcsolja megjegyzéseit, s ezek közül a legkorábbi az 1568-ban megjelent *Refutatio propositionum Petri Melii* címlapján olvasható: *Hoc tempore praeceptorem habui Joannem Pechi minorem in Radnot, hic vox mihi mutata est*. Abban a városban tanult tehát 1568-ban, amelyben minden valószínűség szerint az elsők között jött létre antitrinitarius szellemű gyülekezet és iskola, s ahol valamikor ezekben a korai években egy közelebről nem ismert káté is megfogalmazódott. Az Erdély történetében jelentős szerepet játszó település, illetve a középpontjában álló várkastély ebben az időben a fejedelemség vezető családjai közé tartozó Bogátiak birtoka volt. A legnagyobb birtokrész tulajdonosa az a Bogáti Gáspár volt, akit későbbi források unitáriusként emlegetnek, s aki 1575-ben csatlakozott a Báthory István fejedelem ellen pártot ütő Bekes Gáspárhoz.²⁰ Úgy tűnik, itteni tanára is jelentékeny személyiség lehetett. Toroczkai fent idézett bejegyzése *Joannes Pechi minor*ról beszél, aki talán azonos azzal a 16. századból általunk egyetlenként ismert Péchi Jánossal, aki 1568-ban Gyulai Pál és Hunyadi Demeter társaságában fejedelmi támogatással indult el Itáliába, hogy a páduai egyetemen az erdélyi késő humanizmus olyan jeles képviselőivel együtt folytasson tanulmányokat, mint Kovacsóczy Farkas, vagy Berzeviczy Márton. Gyulai Pál az erdélyi késő humanizmus egyik legjelentősebb, filozófiai műveket is író személyisége lett, míg Hunyadi

Demetert Dávid Ferenc bebörtönözése után az unitárius egyház második püspökévé választották. A későbbi eszmei tájékozódás tekintetében tehát nagy különbségek mutathatók ki ebben a fejedelmi támogatással Itáliába küldött csoportban, ám alighanem kiemelkedő tehetségű ifjúnak kellett lennie annak a Pécsi Jánosnak is, aki ide be tudott kerülni. A valószínűleg Baranyából Erdélybe bekerült, később a házások kötelességeiről egy magyar nyelvű verset is író ifjú pályáját az is öszekapcsolja Gyulaiéval, hogy a fejedelem mellett ő is élvezte Bekes Gáspár támogatását. Életrajzának megírója, Ács Pál²¹ joggal következtet erre abból a levélből, amelyet Itáliából írt Dávid Ferencnek, s amelyben nem csupán a nemrégien elhunyt fejedelmet siratja el, hanem Dávid közbenjárását is kéri patrónusánál. Péchi tehát a magyar irodalom történetében is számon tartott személyiséggé vált, de Toroczkaiával még pályája kezdetén találkozott. Az erdélyi és magyarországi gyakorlatnak megfelelően külföldi egyetemi tanulmányai megkezdése előtt taníthatta Toroczkai Mátét, aki – mesterétől eltérően – innen nem Itáliába utazott, hanem a református-antitrinitárius eszmei küzdelmek centrumába, a hitvitáktól hangos Partium központjába, Váradra ment.

Erről egymást jól kiegészítő bejegyzéseket találunk az említett nyomtatványokban. A szebeni kolligátum 1570-ben megjelent hatodik darabjának (*Responsio pastorum ac ministrorum ...ad Melianas propositiones*) címlapján a következőt olvashatjuk: *Hoc anno praeceptorem habui Varadini Ambrosium Vasarhely.* A marosvásárhelyi Bibliander-kötet 1570-es rubrikájából ugyanakkor Dankanits a következő sorokat írhatta ki: *18. octobr. waradinum profectus unde exactis septem mensibus pulsus sum proter verbum dei.* Szorosan kapcsolódni látszik ehhez az eseménysorhoz az is, amit a szebeni kolligátum második darabjának (*Brevis enarratio disputationis Albanae*) címlapjára jegyzett be Toroczkai: *Mathai Torozkaj 1571 hoc tempore paeceptorem habui in patria Balthasarum Radnoti.* Nemcsak az állapítható meg tehát, hogy az Erdély belsejében született ifjú antitrinitárius 1570 őszén Váradra érkezett, hanem megsejthetünk valamit itteni ténykedéséről és kényszerű távozásáról is. Jól ismert ugyanis, hogy a város az 1569 októberében János Zsigmond fejedelem jelenlétében magyar nyelven megtartott hitvita után egyik centruma lett az antitrinitárius misszióknak. Az utóbbi években sok új dokumentum került elő az itteni protestáns gyülekezetek életét felbolygató igen heves vitasorozatról, amelynek során nem csupán teológiai traktátusok keletkeztek, hanem jelentékeny magyar és latin nyelvű gúnyirodalom (pasquillusok, dialógusok) is. Ebbe a Váradon is forrongó világba érkezett meg tehát hősünk 1570 októberében, ahol az antitrinitárius misszió egyik vezetője, Basilius István – leveleiben legalábbis ezzel dicsekszik – szentháromságtagadó gyülekezetet hozott létre, s ahol tehát Toroczkai bejegyzése szerint az erdélyi eretnekek szolgálatában álló iskola is működött. Ez az egyetlen adat vall egyébként ennek az iskolának a létezéséről, ám másfelől több forrás, s többek között az antitrinitárius propaganda szolgálatában írott magyar nyelvű dráma is az Erdélyből érkezett ifja-

kat tekint az események mozgatóinak, ők azok, akiknek a drámai fikció világában már nevük hallatára is zavarba jönnek a minden tekintetben előregedett református prédikátorok.²² Ráadásul Toroczkai megnevezi tanárát, Vásárhelyi Ambrust is, akiről ebből az időszakból csak annyit tudunk, hogy részt vett az 1569 októberében tartott hitvitán, s aki talán ezt követően maradt a városban. Ez a nyilvános szereplés is bizonyítja persze fontosságát, s a szakirodalomban az is felvetődött, hogy talán azonosítható azzal az Ambrosius Macerius-szal, akit Palaeologus az antitrinitárius vezérkar tagjai közé ültetett *Disputatio scholastica* c. fantasztikus elemekből építkező művében.²³ Az antitrinitáriusok azonban – hosszabb távon legalábbis – nem voltak olyan sikeresek a valós világban, mint Palaeologus fiktív birodalmában, hiszen a későbbi időből már nincs adatunk Váradon működő unitárius közösségről, s hét hónap elteltével, tehát 1571 áprilisában Toroczkainak is el kell hagynia a várost. Valószínűleg úgy kell elképzelnünk, hogy a fejedelemség határára szervezett misszós kaland sikertelensége után társaival együtt tért vissza a radnóti iskolába, ahol a közelebről nem ismert Radnóti Boldizsár felügyelete mellett folytatta tanulmányait.

Nem tudjuk, hogy a váradi kicsapást követően meddig maradt Radnóton, de nagyon valószínű, hogy valamikor az 1570-es évek elején átkerült Kolozsvárra, s a város egyre inkább unitáriussá váló és egyre jelentékenyebb tanárokat felvonultató kollégiumában mélyítette el felkészültségét. A mérlegelés kiindulópontja kivételesen nem könyvbejegyzés lehet, hanem 18. századi kivonata egy rendkívül fontos, mára sajnos elveszett iskolatörténeti dokumentumnak. A tanulmányunk elején említett egyháztörténet ugyanis a tordai iskoláról szólván megemlékezik arról, hogy 1627-ben az egyház főjegyzője két kódexet adott át a tordai iskolának használatra és megőrzésre. Az egyik Melancthon grammatikája mellett további közelebről meg nem nevezett grammatikai és retorikai műveket tartalmazott. Mivel ennek korábbi használoiról semmit sem közöl, az erre vonatkozókat mellőzhetjük. Érdemes viszont szó szerint is idéznünk a másik kódexről írottakat: „A ... könyv vagyon in 4, amelyben egy derék Organica Lectio után vagynak Demetrius Hunyadinak szép hasznos praelectióji, úgymint: In epistolam Rodolphi Agricolae ad Barbitianum de ratione studii. In Isagogen Porpyrii, In Epitomen Titelmanni (ez pedig nagyon jó) et in librum primum partitionum oratoriarum Ciceronis. Melyeket Demetrius Hunyadi mester korában olvasott vólt a Colosvári scholában. Es Matthaeus Toroczkai auditora lévén, fideliter ausculálta és accurate sua manu szépen leírta volt. (Mely két embernek monumentumának azértis méltó gondviselésében tartani, hogy mindenik az mi ecclesiánkban egy néhány eszten-dőkig püspökséget viseltenek.)”²⁴

Részletes tanulmányban lehet majd bemutatni ez alapján, hogy mennyire korszerű volt a humaniorák és a logika oktatása az egyre híresebbé váló intézményben, ám most bennünket csak az érdekel, hogy a fentiek szerint Toroczkai Máté Hunyadi Demeter szorgosan és szépen jegyzetelő diákja volt. Mivel Hunyadi 1571 nyarán tért haza Itáliából, ez legkorábban nyil-

vánvalóan ennek az esztendőnek az őszén történhetett. Ez könnyen összehangba hozható fenti adatainkkal, de mégsem egyszerű a pontosabb időpontot meghatározni, hiszen Hunyadi 1579-ig folyamatosan tanított a kollégiumban. Úgy vélem, komoly megfontolások szólnak az 1570-es évek első fele mellett. Az imént idézett forrásból ugyanis az is kiderül, hogy Toroczkai logikát és humaniorákat tanult az Itáliából frissen hazatért lektortól, aki ezt a funkciót 1574-ig töltötte be, s csak 1575-től emlegetik rektorként. Nem teológiát tanult tehát a későbbi püspöktől, s éppen arra vallanak bizonyos jelek, hogy az újszerű teológiai elképzelésekről maguktól a kimunkálótól, azaz Jacobus Palaeologustól és Johann Sommertől hallgathattak előadásokat.

Erre abból a bensőségességből következtethetünk, amely egy másik könyvbe bejegyzett margináliáiból árad. Erasmus *Adagia Chiliades* c. műve 1559-ben Bázelen Frobeniusnál megjelent kiadásának egy jelenleg Székelyudvarhelyen őrzött példányáról van szó, amely egy ideig az ő tulajdonában volt.²⁵ A példányról régen tudnak az erdélyi szakemberek, először Jakó Zsigmond figyelt fel rá, majd Tonk Sándor és Dankanits Ádám tanulmányozta, de még nem történt kísérlet arra, hogy a benne rejlő információkat sokoldalúan hasznosítsák.²⁶ Erre mi sem vállalkozhatuk.²⁷ Most csupán arra hívjuk fel a figyelmet, mit találunk a kiadvány 354. oldalán a székelykeresztúri példányban. Toroczkai csillaggal jelölte meg a Szentírás értelmezésében nagy tekintélyként méltatott Johannes Chrysostomus és Hieronymus nevét, hogy aztán a margón Jacobus Palaeologus és Johannes Sommerus álljon, mint akikkel be kell helyettesíteni az Erasmus szövegében szereplőket. Még nyilvánvalóbbá válik ez a következő oldal egy mondatában: *Vix alius in enarrandis sacris voluminibus dexterius versatus est, quam divus Joannes Chrysostomus* – olvashatjuk Erasmusnál, míg Toroczkai áthúzta a Chrysostomus nevet és Sommerus-szal helyettesítette. Sommer ilyen különös apoteózisát ráadásul annyira fontosnak tartotta, hogy a német antitrinitárius nevét erre a helyre utalva beírta a kiadvány indexébe is. Az 1571–1575 között megszakításokkal Erdélyben tartózkodó, s alkalmanként a kollégiumban is tanító Palaeologus, illetőleg az 1570–1574 között a kollégiumban rendszeresen oktató Sommer egészen korai és igen erős kultuszát figyelhetjük meg tehát az Erasmust tanulmányozó erdélyi antitrinitárius esetében, s talán nem túlzás arra gondolnunk, hogy ez közvetlen élményekből származik.

Úgy vélem tehát, megfontolandó érvek szólnak amellett, hogy az 1570-es évek első felére időzítsük tanulmányait a kolozsvári Unitárius Kollégiumban. Már jóval nehezebb megmondanunk, meddig maradt itt. A válasz összefügg azzal is, helyet akarunk-e szorítani az életrajzban külföldi tanulmányoknak is. Akik erre gondoltak, már Toroczkai életkora okán is az évtized második felében matrikuláltak között kerestek olyan személyt, akivel azonosíthatónak látszott. Így fogalmazta meg Tonk Sándor azt a hipotézist, hogy hősünk azonos lehet a Matthaues Georgius Transylvanus-szal, aki 1576. november 24-én íratkozott be a heidelbergi egyetemre, és 1577. június

5-én baccalaureus-i fokozatot szerzett.²⁸ Az erdélyi peregrináció jeles kutatóját keresztnévazonossága mellett nyilvánvalóan az is motiválta, hogy Keserű Bálint²⁹ és Pirnát Antal³⁰ dolgozatai alapján pontos ismeretekkel rendelkezett Toroczkai felkészültségéről és műveltségének természetéről. A későbbiekben ugyanis már nem csupán margináliákat, hanem a teológiai műveket is megfogalmazó unitárius gondolkodó egészen kivételes erudícióval lép elénk ezekben a műveiben, s műveltsége, latin és görög nyelvtudásának mélysége eltér a csupán hazai iskolát végzett ún. *domidoctus* értelmiségiekétől. Másfelől az is kétségtelen, hogy a 17. század derekáig egyetlen olyan unitárius püspökről sem tudunk, aki ne végzett volna külföldön egyetemi tanulmányokat, s így még nehezebb elképzelni, hogy éppen ez a nagy műveltségű férfiú lenne az egyetlen kivétel.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy komoly ellenérvek is felhozhatók a külhoni tanulás ellenében. Egyfelől tagadhatatlan, hogy legalább akkora, ha nem nagyobb megalapozottsággal azonosította Ritoókné Szalay Ágnes a Heidelbergbe beiratkozott Matthaust Göcs Máté későbbi református püspökkel.³¹ Toroczkai ellen szól a helyszín is, hiszen ebből az időből nem tudunk itt tanult antitrinitáriusokról, s eleven is volt még Adam Neuser és társai emléke ahhoz, hogy egy Erdélyből érkezett antitrinitárius ifjú könnyedén eltitkolhassa vallását. Ha tehát Heidelbergtől eltekintünk, akkor nyilvánvalóan elsősorban a valóban sok unitáriust befogadó páduai egyetemre gondolhatnánk, ám meggondolkodtató, hogy nem csupán a matrikulában nem találjuk nevét, hanem az ebből az időszakból valamelyest mégiscsak megőrződött levezetésanyagban sem.

Hajlunk tehát arra, hogy 1574–1576 táján is Erdélyben tartsuk az unitáriusok ötödik püspökét, s erre az imént említett Adagia-kötet néhány további margináliája is ösztönöz bennünket. A bejegyzések zöme ugyan inkább arról tanúskodik, hogy miképpen folytatott párbeszédet az erasmusi *philosophia Christivel*, s ez az erős doktrinális hangoltság gátja is volt a személyes reflexiók elszaporodásának, néhány ilyen, illetőleg Erdély történetére vonatkozó azonban mégis megfogalmazódott, s ezek némelyike segítségünkre lehet az életrajz rejtélyeinek megoldásában is. Az ebből a szempontból legfontosabb megjegyzések kétségtelenül a kiadvány 687. oldalán olvashatóak, ahol Erasmus a keresztények közötti indulatos és erőszakhoz is folyamodó veszekedésekről beszél elítélően. A margóra írt latin nyelvű megjegyzések nem csupán azt panaszolják fel, hogy ugyanez figyelhető meg *nostra aetate in Transylvania*, hanem jelen időben fogalmazva szól arról, hogy az Erdélyben tevékenykedő három szentháromsághívő vezető személyiség – triteitarum tres primores Petrus Caroli, Benedictus Ilosvai, Dionysius Alesius – ugyanúgy hatalmaskodik és önkényeskedik, mint egykor a katolikus püspökök. A későbbi lapokon is többször együtt szereplő személyiségek közül Károlyi Péter 1573–1576 között a Partiumban lakó reformátusok püspöke volt,³² Ilosvai Benedekről azt tudjuk, hogy 1574 szeptemberétől tartózkodott Erdélyben, s szerepe volt az erdélyi reformátusok szervezeti megszilárdulá-

sában,³³ míg az 1577 májusában elhunyt Alesius az erdélyi magyarok püspöke volt.³⁴ Ezek a személyiségek együttesen 1574 és 1576 között tevékenykedhettek a Toroczkai által oly szenvedélyesen hirdetett igaz kegyesség ellenében, jelen időben tehát ekkor szólhatott tevékenységükről. Mivel Toroczkai nem az időben vagy térben távollévő ember pozíciójából beszél munkálkodásukról, arra gondolhatunk, hogy az 1570-es évek derekán, abban az időpontban tehát, amikorra külföldi peregrinációját valószínűsítették, Erdélyben tartózkodott.

Nem hallgathatjuk el ugyanakkor, hogy 1576 és 1579 júliusa között nincs nyoma itthoni tevékenységének, s ezért persze nem tarthatjuk teljesen kizártnak, hogy ekkor mégiscsak megfordult valahol külföldön. Másfelől azonban szinte bizonyos, hogy nem 1579 júliusában érkezett Marosvásárhelyre, hiszen kevésbé valószínű, hogy idekerülése után első teendői közé tartozzon az oly nagy jelentőségűvé vált kódex másolásának megkezdése. Könnyen elképzelhető tehát, hogy a jelzett közel három esztendő időszaknak akár már a nagyobbik részét is Marosvásárhelyen töltötte, sőt esetleg korábban, közvetlenül a kollégiumi tanulmányok befejezése után is idehelyezhették például iskolamesternek. Mindezek persze igazolhatatlan hipotézisek, az azonban már jóval valószínűbb, hogy ittléte egy antitrinitárius gyülekezet létezéséről is tanúskodik, s ilyen értelemben hosszú ideig az egyetlen adat „az új haeresist, a Blandratáét bévett” városról. Sőt ennél jóval többről van szó: bizonyosra vehetjük, hogy ez olyan közösség volt, amely meghaladta az unitarizmusnak azt a mérsékelt változatát, amelyet az olasz doktor politikai megfontolásokból még ebben az időszakban is képviselt. Láthattuk ugyanakkor, hogy az itteni unitárius közösségben valamilyen funkciót betöltő Toroczkai 1579 júliusában kezdte másolni Jacobus Palaeologus igen terjedelmes, dogmatikai újításainak csaknem minden elemét tartalmazó, nagy összefoglaló munkáját. Az időpont szinte szimbolikus: egy hónappal korábban, 1579 júniusában ítélte börtönre a gyulafehérvári országgyűlés Dávid Ferencet, az erdélyi unitárius egyház püspökét, s július 20-án választották meg helyére püspöknek hősünk egykori tanárát, a kollégium rektorát, Hunyadi Demetert. Köztudott, hogy az elítélés oka a vallásújításokat megtiltó törvény megszegése volt, s bár nem tudjuk egészen pontosan, milyen tanokat hirdetett Dávid életének utolsó hónapjaiban, egészen bizonyos, hogy ez a nonadorantizmus valamilyen változata volt. Amikor tehát Toroczkai éppen ezekben a napokban lát hozzá Palaeologus művének lemásolásához, a leghatározottabban szembehelyezkedik a Blandrata által támogatott új püspök és környezete azon törekvésével, hogy visszakanyarodjanak a szentháromság-tagadás 1570 előtti változatához, kiiktatva a kialakulóban lévő felekezet történetéből a hetvenes évek izgalmas útkeresését. Csendesesen beszédes állásfoglalás volt ez, ám az is elképzelhető, hogy az ellenállás nyíltabb formáit is vállalta, csak ekkor még kevésbé ismert volta miatt nem szerepel azon eszerek és papok listáján, akik szembeszálltak az új püspökkel és legfőbb támogatójával, Blandratával.

Talán ez lehetett az oka, hogy hamarosan elhagyta a várost. A kódex 313. lapján és az említett Palaeologus munka végén ugyanis a következő megjegyzést olvashatjuk: *Finis 12. Decembris 1579 in Udvarhely*. Székelyudvarhely, a radikális antitrinitarizmus fontos centruma lett tehát életének következő állomása. Ez, továbbá a távozás időpontja arra készíthet bennünket, hogy őt is a meggyőződésük miatt menekülésre kényszerítettek közé soroljuk. Feltűnő mindenesetre, hogy a palaeologusi hagyományhoz hű antitrinitáriusok másik jelentékeny képviselője, Bogáti Fazakas Miklós is ebben a hónapban kényszerült elhagyni Kolozsvárt. Több kutató véleménye szerint az újonnan megválasztott püspök az első hónapokban még nem volt elég erős ahhoz, hogy minden fontos helyről kiiktassa a nonadorantizmus képviselőit. Így maradhatott 1579 decemberéig Bogáti a kolozsvári Unitárius Kollégium rektora, ám ekkor eltávolították, majd a nonadorantisták egyik legjelentősebb támogatójának, Gerendi Jánosnak a birtokán talált menedéket.³⁵ Hasonló történhetett Toroczkaival is, hiszen jól ismert, hogy a jezsuita források a Székelyudvarhely központú Udvarhelyszéket írják le a nonadorantista és szombatos eretnység gyűjtőhelyeként. A jezsuita jelentések arról is beszámolnak, hogy ezek az eretnőségek az itteni előkelők soraiban hatalmas pártfogókra találnak, s közöttük az 1580-as évek elején a legbefolyásosabbak a Kornis-család tagjai voltak.

Arról már nem szólhatunk dolgozatunkban, miképpen térhetett vissza kódexét szerencsére gondosan őrző unitáriusunk először Tordára, majd Marosvásárhelyhez legközelebbi helyként Radnóra, s miképpen vált a századforduló éveiben egyházának egyik legfontosabb személyiségévé. Csupán arra hívnám fel a figyelmet, hogy az utóbbi évek kutatásainak eredményeképpen nemcsak az lett nyilvánvaló, hogy jóval halála után nyomtatásban is megjelent kátéja Palaeologus mellett bőven merít a szombatoság alapforrásának tekintett Matthias Vehe Glirius munkáiból is,³⁶ hanem az is nagyon valószínűvé vált, hogy ő a szerzője egy olyan magyar nyelvű értekezésnek, amely az említett külföldi nagyságok és Johann Sommer teológia traktátusainak szintetizálásból alakít ki egy, a szombatoság irányában is nyitott radikális nonadorantista teológiát.³⁷ Ezt célszerű lesz szem előtt tartanunk, ha Dán Róberttel együtt annak akarnánk nyomára jutni, hogy honnan származnak az 1590-es évek forrásaiban felbukkanó vásárhelyi szentháromság-tagadók és leghíresebb képviselőjük, Borsos Tamás merész teológiai nézetei. Szándékosan nevezem így őket, hogy még a látszatát is elkerüljem a dolgozat elején már említett egyháztörténeti hagyománynak a szombatosokat az unitarizmusból kirekesztő szemléletét, amely rendkívül karakterisztikusan jelenik meg a jelenséget minden tekintetben eltúlzó Dán Róbert szóhasználatában, amikor a székely fővárosban tevékenykedő szombatos sejről beszél.³⁸ Mivel hosszabb tanulmányban lenne csak lehetséges bemutatnunk, hogy a 16. század végének és a 17. század elejének unitarizmusát lehetetlen leírni a bevett vallás és a szombatoság dichotómiájával, most csak egy mozzanatra utalunk. Az eddig feldolgozásokban jelentékeny marosvásárhelyi szombatos-

ként bemutatott Szabó Menyhért az említett egyháztörténet más helyén egy 1598-as dokumentum kivonatában a székelyvásárhelyi unitárius eklézsia tagjaként szerepel.³⁹ Most csak annyit állíthatunk, hogy Toroczkai bizonyosan nem tiltakozott volna ez ellen az önmeghatározás ellen.

Jegyzetek

¹ *A Marosvásárhely és vártemploma*, szerk. Medvigy Endre, Bp., 1990. c. kötetben közölt tanulmányok mellett a kutatás helyzetéről jól tájékoztat Tonk Sándor bevezető tanulmánya: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*, bevezetéssel közlésezi Tonk Sándor, Szeged, 1994. V–XXII. (Fontes Rerum Scholasticarum VI.)

² Kénosi Tözsér János–Uzoni Fosztó István: *Historia ecclesiastica Transylvano-unitaria*. I. könyv. VI. szakasz. 8. cikkely. A szöveg hamarosan megjelenik a Bibliotheca Unitariorum c. sorozat IV. köteteként.

³ Balázs Mihály: „*A hit...hallásból lészön*” (*Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséről Erdélyben a 16. században*). Megjelenik a Szakály Ferenc emlékére összeállított kötetben.

⁴ Forgách Ferenc: *Emlékirat Magyarország állapotáról...*, in: Humanista történetírók, a válogatás, a szöveggyűjtés és a jegyzetek Kulcsár Péter munkája, Bp., 1977, 979–981. (Magyar remekírók)

⁵ Mivel a modern feldolgozások többnyire már csak a magyar fordításra támaszkodnak, célszerűnek lászik idézni a latin eredetit: „Postremum omnium cum Vasárhelyini trium nationum provincialium serenissimus princeps conventum, et quidem illum ultimum indixisset, inter cetera post gravissimas de reipublicae statu habitas deliberationes movet litem publice in templo cum pastore illius loci Franciscus Davidis de eadem re controversa in praesentia principis, ac multa incomposite et clamose egit. Cum forte fortuna incidere mentio dextrae Dei patris, pastor, a principe: Quid sit sedere ad dexteram Dei patris, iussus respondit: Esse, pari potentia et gloria regnare cum patre. Rex ad haec: Quis, inquit, hanc interpretationem docet? Respondet: Orthodoxi patres. Ibi est vestigio rex hanc vocem cachinno excipiens e medio indignabundus discessit. Altera die cum ad arcem Görgün dictam animi gratia exspatiaretur, carpento a via cursum deflectente, in truncum latus forte graviter impegit; inde insigniter laesus, paulo post concurrentibus multis aliis atrocissimis morbis, quibus alias tenerum corpus saepe obnoxium erat, non sine omnium maximo dolore planctu naturae concessit. eo praesertim anno, quo insani illi vertiginosi doctores, enthusiastis similes, scriptis etiam in publicum vulgatis, aureum illico saeculum sibi promittebant, fore, ut totus orbis Christianus in illorum sit consensus dogmata, ac sic futurum unum pastorem et unum ovile.” in: Christianus Scheseus: *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus Csonka, Bp, 1979. 358. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum)

⁶ Egy későbbi katolikus olvasatban ugyanakkor a halál oka az volt, hogy a bajor választófejedelem nem adta hozzá leányát. Amikor ugyanis Békes Gáspár értesítette erről, „cogitatione animum, moerore et indignatione morbum intendit, ac post gravia et diuturna cruciamenta, nulli interea patente conclavi, nisi Arium secuto, postridie idus Martii Albae Juliae vitam posuit.” *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transsylvanicarum ... producta... ex praelectionibus R. P. Georgii Daroczi...*, Claudiopoli, 1737, 217.

⁷ Koncz József: *Göcsi Máté, a marosvásárhelyi ev. ref. egyházköztség legelső papja (1552–1585) Erdély harmadik református püspöke (1579–1585)*, in: Marosvásárhely és vártemploma, szerk. Medvigy Endre, Bp., 80.

⁸ *A nagyváradi disputáció*, kiad. Nagy Lajos és Simén Domokos, Kolozsvár, 1870. 62.

⁹ *Nagy Szabó Ferenc memoriáléja*, in: Erdélyi Történelmi Adatok, kiad. Mikó Imre, I., 1861, 173.

¹⁰ A legalaposabb tanulmány erről: Kathona Géza: *A heidelbergi káté deformálódása az antitrinitarizmussal vívott harcokban*, in: *Studia et Acta Ecclesiastica*, I. 1965. 93–129.

¹¹ Erről részletesebben: Balázs Mihály: *A Válaszúti komédia hátteréhez*, in: Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére, Bp. 1994. 179–180.

¹² A nyomtatásban is ránkmaradt meghívó és tézisek leírása: RMNY 305. A meghívóból bő idézeteket közöl: Kénosi Tózsér János: *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania Bibliotheca Scriptorum Transylvano-Unitariorum*, compiled by Ferenc Földesi, Szeged, 1991. 69–70. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 32.)

¹³ Leírása: RMNY 300. Részletes tartalmi ismertetése: Nagy Barna: *Méliusz Péter művei*, in: *Studia et Acta Ecclesiastica*, II. 1967. 276–278.

¹⁴ Nagy Barna: *Méliusz Péter...*, 278. Kathona Géza: *Méliusz Péter és életműve*, in: *Studia et Acta Ecclesiastica*, II., 1967. 173–174.

¹⁵ Palaeologus, Jacobus: *Catechesis christiana dierum duodecim*, ed. Růžena Dostálová, Varsoviae, 1971. (Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych 8.)

¹⁶ Pirnát Antal: *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, Bp, 1961. 188–190. Újabb leírása: *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/ Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, compiled by Elemér Lakó, Szeged, 1997. No. 1669.

¹⁷ Dankanits Ádám: *Újabb adatok Toroczkai Mátéről*, in: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, IX. 1969. 107–109.

¹⁸ Lelőhely és jelzet: Bibliotheca Teleki și Bolyai F 232. Jelentőségéről legújabban: Bobzin, Hartmut: *Der Koran im Zeitalter der Reformation. Studien zur Frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa*, Stuttgart, 1995. (Beiruter Texte und Studien 42)

¹⁹ Jelzete: Bibliotheca Brukenthal, Tr./XV/68–74.

²⁰ Legújabb kiemelkedő színvonalú feldolgozás gazdag szakirodalommal: Kovács András: *A radnóti várkastély*, Kolozsvár, 1994. 21–24. (Erdélyi Tudományos Füzetek 215.)

²¹ Lásd: RMKT XVI. századi sorozat, XI. Budapest, 1999. 421–422. Korábbi életrajz: Binder Pál: *Adatok Pécsi János énekszerző életéhez (kb. 1550–1581)*, in: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XX. 1976. 83–84.

²² Minderről részletesebben: Balázs Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Budapest, 1998. 33–45. 166–196. (Humanizmus és Reformáció 25.)

²³ Lásd Lech Szczucki jegyzeteit a *Disputatio Scholastica* modern kiadásához. Utrecht, 1994. 186. (Bibliotheca Unitariorum III.)

²⁴ Kénosi Tózsér János–Uzoni Fosztó István: *Historia Ecclesiastica Transylvano-unitaria*, I. könyv. IX. fejezet.

²⁵ Jelzete: Bibliotheca Documentară Odorheiu Secuiesc 3279.

²⁶ Jakó Zsigmond: *A székyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története*, in: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, 1976. 244. A feldolgozás kiindulópontja lehet, hogy Tonk Sándor kijegyzetelte az egyes közmondások Tordai János zsoldárfordító kezével beirt fordításait.

²⁷ Megjelenés előtt álló tanulmányunkban szóltunk már arról, hogy Toroczkai rendkívüli érdeklődést mutatott az erasmusi morálfilozófia iránt. Lásd: Balázs Mihály: *Erasmus und die siebenbürger Antitrinitarier*. Megjelenik az 1999 őszén tartott holland–magyar kapcsolattörténeti konferencia kötetében Sebők Marcell szerkesztésében.

²⁸ *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. 1785. sz. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.)

²⁹ *A Vallási-ellenzéki törekvések a magyar késő-reneszánszban* c. kéziratos kandidátusi értekezés 192–212. Az itteni kulcsfontosságú megállapítások egy része később bekerült az alábbi összefoglalásba: Keserű Bálint: *Die ungarische Literatur nach György Enyedi*, in: *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16-17th centuries*, ed. Mihály Balázs, Gizella Keserű, Bp., 2000. 107–124.

³⁰ Pírnát Antal: *Arisztoteliánusok és antitrinitáriusok. Gerendi János és a kolozsvári iskola.* Helikon, XVIII. 1971. 363–392.

³¹ Ritoókné Szalay Ágnes heidelbergi peregrinusokra vonatkozó összeállítása a SZTE Régi Magyar Irodalom Tanszékének könyvtárában.

³² Lásd: Zoványi Jenő: *Egyháztörténeti Lexikon*, 296–297.; Nagy Kálozi Balázs: *Károlyi Péter*, in: *Studia et Acta Ecclesiastica*, II. 1967. 473–515.

³³ Lásd: Zoványi Jenő: *Egyháztörténeti Lexikon*, 274.

³⁴ Lásd: Zoványi Jenő: *Egyháztörténeti Lexikon*, 18.

³⁵ Pírnát Antal: *Gerendi János és Eössi András*, in: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1970. 680–684.; Dán Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest, 1973. 143–171. (Humanizmus és Reformáció 2.)

³⁶ Balázs Mihály: *Zwei unitarische Katechismen in Klausenburg 1632*, in: *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej*, 38. 1993. 139–152.

³⁷ A kolozsvári Unitárius Kollégium egykori kéziratárának 1135. sz. kéziratáról van szó (*Az Istennek és az ő sz[ent] Fiának az Jesus Christusnak igaz ismeretiről, es az Szent Lélek felől valo igaz értelemről...*), amely Réthi János másolatában maradt ránk a 17. század elejéről. Az értekezésről írott részletes elemzésünk hamarosan megjelenik az Irodalomtörténeti Közleményekben.

³⁸ Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Budapest, 1987. 86. (Humanizmus és Reformáció 13.)

³⁹ Kénosi Tözsér János–Uzoni Fosztó István: *Historia Ecclesiastica Transylvano-unitaria*. 2. könyv. IV. fejezet. 2. szakasz. Bizonyára ők azok a „vásárhellyi atyafiak”, akikről megemlékezik Bogáti Fazakas Miklós Apokalypsis-kommentárjának 1589-ben írott előszava is. Itt arról is értesülünk, hogy Bogáti jóval korábban elküldte nekik Karádi Pál hasonló tárgyú művéről írott véleményét. Az előszó kiadva: Dán Róbert: *Humanizmus, reformáció...*, 230.

PAP BALÁZS

EGY TIZENHETEDIK SZÁZADI REFORMÁTUS – UNITÁRIUS HITVITA DOKUMENTUMÁRÓL – Csanádi Pál: Pöröly –

Csanádi Pál unitárius iskolamester, későbbi püspök *Pöröly* című írása több szempontból is érdemes a közlésre. Egyfelől azért, mert e jeles polemista művei javarészt csak kéziratban, vagy egyáltalán nem maradtak ránk, hiánypótló tehát közzétételük; másfelől jelentőségük nem merül ki annyiban, hogy láthatjuk Csanádit, mint az unitárius vallás elszánt harcosát, hanem lehetőség nyílik a 17. század első felében született, a szentháromság-tagadókat élesen támadó református művekkel szembeállítani egy olyan polemikus iratot, amely kontúrosabbá teheti, hogy valóban kemény csatározások folytak a két felekezet között, az eddigiekben ugyanis kevés olyan nyomtatvány vagy kézirat került napvilágra, amely bizonyíthatná, hogy a 16. század végi, illetve századfordulós pezsgő viták után nem egyszerűen a református